

Tarihî Türkçe Tıp Metinlerinde Savaş Aletleri ve Savaş Yaralarının Tedavileri

Meryem ARSLAN*

ÖZ

Tıp metinlerinde, savaş yaralarına neden olan silahlar, onların neden olduğu yara çeşitleri, bu yaralarda kullanılması gereken ilaçlar ve onların tedavileri de bulunabilmektedir. İlgili bölümler, savaş aletleri, yaraları ve tedavileri açısından dünya ve Türk savaş tarihi ile tıp tarihine, Türkçenin söz varlığına veriler sunabilecek özelliktedir. Bu çalışma da tıp metinlerindeki savaş araç gereçlerini ortaya çıkarmak, onların açmış olduğu yaraları ve tedavileri dile getirmek ve alanla ilgili söz varlığına kazandırmak için hazırlanmak istenmiştir. Ayrıca konuyla ilgili yapılan alan yazını taramalarında da konunun özel olarak ele alınmadığının görülmesi de konunun incelenmesi yönünde motive edici bir güç olmuştur. Çalışmanın malzemeleri, 15. ve 19. yüzyıllar arasında Batı Türkçesiyle yazılmış tıp kitaplarından tarama yöntemiyle toplanmış, malzemeler, savaş aletleri esas alınarak alfabetik sırayla açıklanmış ve tanımlanmıştır.

Çalışmanın sonuçlarına göre ok, yay, bozdoğan, kılıç, mızrak, top, tüfek/tüfenk, çomak, gönder, bıçak, zemberek ve temrenler, tıp metinlerinde geçen savaş aletleridir. Bunların özellikleri ayrı ayrı açıklanarak, yaraları, tedavileri ve hangi milletler tarafından kullanılacağı hekim tarafından diğer hekimlere öğretilmeye çalışılmıştır. Ancak bu milletlerin kim oldukları hakkında bilgi verilmemiştir. Temren çeşitleri, tıp metinlerinde savaş aletlerinin en zengin çeşidini oluşturmaktadır.

Yaralar, cerahatli yaralar, kırıklar (*ufak kırıntılara sahip olan kırık (hurde/hurde sinuk; mevatat sinuk), parça parça kırık (pare pare sinuk), yarı kırık (yaruk sinuk; kırığın uzamış olanı), geniş kırık (gîñ sinuk), dar kırık, ucu geniş kırık, ucu dar kırık (aya sinuk), kopmuş kırık (üzük sinuk), uzununa kopmuş kırık (uzunununa üzük), kırıldaktan ve etten temizlenemez*

* Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Niğde/TÜRKİYE
E-posta: ameryem@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1621-0286, DOI: 10.32704/erdem.656913
Makale Gönderim Tarihi: 25.09.2019 * Makale Kabul Tarihi: 25.11.2019 * (Araştırma Makalesi)

[kırık]; enli yerde ve kırıkdağı (geyreklü) yerde olan kırık (hatâlu sınık); ufak kemiklerde olan kırık (sınıg-ı hicab); tarak kemiğı kırığı, çene kırığı, burun kırığı, köprücük kemiğı kırığı, el, kol, uyluk ve bel kemiğı kırıkları), çıkıklar (omuz, kalça, köprücük kemiğı çıkıkları gibi), deşikler, bağırsak çıkmaları savaş yaraları olarak tespit edilmiştir. Bunların bitkiler ve hayvansal droglarla, dağılama, dikme, ustalıkla yerleştirme, sarma, yakı uygulama, özel bir şekilde besleme gibi yöntemlerle iyileştirilebileceğı tarifler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, savaş aletleri, savaş yaraları, Türkçe tıp metinleri, tıp tarihi

War Tools and Treatment of War Wounds In Historical Turkish Medical Texts

ABSTRACT

Medical texts may contain weapons that cause war wounds, the types of wounds caused by them, the medicines to be used in these wounds, and their treatments. The relevant chapters are capable of presenting data to the world and Turkish history of war and medical history, vocabulary of Turkish in terms of war instruments, wounds and treatments. In this study, it was aimed to reveal the tools of war in medical texts, to express their wounds and treatments and to prepare them for vocabulary. In addition, it has been a motivating force to examine the subject in the literature review that the subject has not been specifically addressed. The materials of the study were collected from medical books written in Western Turkish between the 15th and 19th centuries by means of screening method, the materials were explained and witnessed in alphabetical order on the basis of war tools.

According to the results of the study, arrows, bows, mace “bozdoğan”, swords, spears, field gun “top”, rifles / rifles, çomak “a kind of weapon”, gönder “a kind of spears”, knives, zemberek “a kind of weapon” and arrowheads, war tools in the medical texts. Their characteristics were explained separately and their wounds, treatments and which nations were used were taught by the physician to other physicians. However, no information has been given about who these nations are. Arrowhead varieties constitute the richest variety of war tools in medical texts.

Wounds, purulent wounds, fractures (*fracture with small crumbs, fragmentary fracture, slit fracture, large fracture, narrow fracture, wide fracture, narrow fracture, severed fracture, long fracture, cannot be removed from cartilage and meat [fracture]; the fracture in the wide ground and in the cartilaginous, small bone fracture; fracture of instep, nose fracture, collarbone fracture, hand fracture, arm fracture, thigh fracture, and backbone fractures etc*), dislocations (*shoulder dislocation, hip dislocation, collarbone dislocation etc*), ruptures, bowel dislocations were identified as war wounds. It has been described that these can be improved by methods such as cauterization, stitching, plants and animal drugs, skillful placement, wrapping, to treat an area with mixing drugs by wrapping and special feeding.

Keywords: Turkish language, the tools of war, war wounds, Turkish medicine texts, history of medicine

Giriş

Bazı tıp metinlerinde savaş yaralarına özel olarak değinildiği görülmüştür. Bu bölümlerde bilhassa savaş yaralarına neden olan silahlar, onların neden olduğu yara çeşitleri, bu yaralarda kullanılması gereken ilaçlar ve onların tedavileri kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Hekim, verdiği bilgilerle savaş ortamında bulunacak diğer hekim ve/veya halk hekim(ler)ini savaş yaraları açısından yetiştirmeye çalışmıştır: “Ebü ‘Alî Sînâ ve Ebûkrâṭ ve Cālinūs şöyle buyururlar ki: Her cerrāḥa vācibdür ki teftiṣ ide, her memleketüñ ḥālini bile ki okları nicedür ve demrenleri nicedür. Aña göre fıkr ide ve aña göre avadanlığın ḥāzır ide, tā ki işlene ve ‘ayān ola ve ol demrenleri geñez çeke ve aña göre ‘ilācın ide¹ (AC, 61a/11-61b/1-5)” gibi. İlgili yaralar ve tedavilerinin öğretici bir şekilde, sade bir dille betimlendiği söz konusu bölümler, savaş aletleri, yaraları ve tedavileri açısından dünya ve Türk savaş tarihi ile tıp tarihine, Türkçenin söz varlığına veriler sunabilecek niteliktedir. Bu çalışmada da tıp metinlerindeki savaş araç gereçlerini ortaya çıkarmak, onların açmış olduğu yaraları ve tedavileri dile getirmek ve alanla ilgili söz varlığına kazandırmak için hazırlanmak istenmiştir. Ayrıca konuyla ilgili yapılan alan yazını taramalarında, Türkçe tıp metinlerinde savaş aletleri, yaraları ve tedavilerinin özel olarak² ele alınmadığının görülmesi³ de konunun incelenmesi yönünde motive edici bir güç olmuştur. Çalışmanın hipotezini tarihi savaşlarla dolu olan bir milletin savaş aletleri konusunda da zengin bir birikiminin olacağı fikri oluşturmaktadır⁴. Çalışmanın malzemelerini, Batı Türkçesiyle 15. ve 19. yüzyıllar arasında yazılmış tıp kitapları oluşturmaktadır. Çalışmada, tarama yöntemi kullanılmış ve ortaya çıkan malzemeler, savaş aletleri esas alınarak alfabetik sırayla açıklanmış ve tıp metinlerinden alınan örneklerle örneklenmiştir. Silahların açmış olduğu yaralar ve tedaviler de ilgili madde başından sonra tıp metinlerinden elde edilen bilgilerle ortaya konmuştur.

¹ Günümüz Türkçesiyle ifadesi: “İbn-i Sina, Hipokrat ve Galen, memleketlerin okları ve temrenlerinin özelliklerini bilmek her cerraha vaciptir, demişlerdir. Çünkü üzerinde düşünmek ve onlarla ilgili hazırlık yapmak için bunların bilinmesi gerekir”.

² Konuyla ilgili kısmi açıklamalar için bk. (Uzel 1999: 491; Ceylan 2012: 45; Gürlek 2011: 11).

³ Türkçede tıp metinleri dışında savaş aletleriyle ilgili birkaç çalışmaya rastlanmıştır: “Kazak Destanlarında Savaş Aletleri (Yıldız 2019)”; “İslam Öncesi Türk Savaşçısının Donanımı ve Temel Savaş Aletleri (Kahraman 2014)”. Ancak bu eserlerde savaş aletlerinin açtığı yaralara yönelik bir bilgi bulunmamaktadır.

⁴ Teres’e göre, dünya tarihinde savaşçı olma özellikleriyle bilinen Türkler, geliştirdikleri saldırı ve savunma taktikleri ile bu alanda öncü milletlerden olmuşlardır (Yıldız 2019; 10).

1. Çalışmanın Malzemelerinin Toplandığı Tıp Metinleriyle İlgili Genel Bilgiler

Çalışmada eserler onlarla ilgili yapılan lisansüstü tezlerden taranmış ve sayfa ve varak numaraları için de bu tezler esas alınmıştır.

Taranan eserler şunlardır:

1.1. *Alaim-i Cerrabin* (AC): 15. yüzyılda yazılmış bir tıp kitabıdır. İbrahim bin Abdullah tarafından yazılan bu eser (Gürlek 2011: 10), Mehmet Gürlek'in doktora tezinin konusudur (Gürlek 2011: 10).

1.2. *Hulasa Fi't-Tıbb* (H): Eserin müellifi Cerrah Mesud'dur. 15. Yüzyıla ait bu tıp metni, cerrahname özelliği göstermektedir (Külcü 2009: 8). Eser, Külcü tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır (Külcü 2009).

1.3. *Envaa-ı Emraz* (EE): Müellifi bilinmeyen bir tıp kitabıdır. 16. yüzyılda yazılmıştır (Kaya 2009: 1). Eser üzerinde Elif Kaya tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Kaya 2009).

1.4. *Gäyetü'l-Müntebâ Fi-Tedbîrü'l-Merzâ* (GM): Müderris Hasan Efendi tarafından yapılan bir tercüme tıp metnidir. 18. yüzyılda yazıldığı düşünülen eser (Dinar 2013: 16-17), Talat Dinar'ın doktora tezine konu olmuştur (Dinar 2013).

1.5. *Kenzüs-Sıbbatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmaniyye* (KS): 19. yüzyılda yazılmış bir tıp ve ecza kitabıdır. Eserin müellifi Osman Hayri Mürşid Efendi'dir (Telli 2017: 8). Eser üzerinde Burak Telli tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Telli 2017).

1.6. *Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmü't-Tıbb* (KTT): 17. yüzyılda Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî tarafından Tezkire-i Dâvûd adlı eserden yapılmış bir tercüme tıp metnidir (Arslan 2014: 1). Eser üzerinde Merzem Arslan tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Arslan 2014).

1.7. *Maddetü'l-Hayat* (MH1): 15. yüzyılda Akşemseddin tarafından kaleme alınmış bir tıp kitabıdır (Aktürk 2012: 1-2). Eser, Ekin Aktürk'ün yüksek lisans tezine konu olmuştur (Aktürk 2012).

1.8. *Ma-Hazar* (MH): Eser, 18. yüzyılda kaleme alınmış ve 19. yüzyılda istinsah edilmiştir. Eserin müellifi Ebû Bekir, müstensihisi de Abdülkadir el-Besim'dir (Aksaraylı 2013: 2). Zeynep Atiye Aksaraylı eser üzerinde yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Aksaraylı 2013).

1.9. Müfid (Nazmü't-Teshil) (M): Muhyiddin Mehî tarafından 15. yüzyılda yazılmış bir eserdir. Manzum bir şekilde yazılmıştır (Kaya 2008: 23-30). Eser üzerine Emel Kaya tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Kaya 2008).

1.10. Müntahab-ı Fi't-Tıbb (MFT): Çelebi Mehmed adına Abdülvehhâb bin Yûsuf İbn Ahmed El-Mardânî tarafından 15. yüzyılda yazılmıştır (Güven 2005: 3). Eser, Meriç Güven tarafından doktora tezinde ele alınmıştır (Güven 2005).

1.11. Terceme-i Kâmilüs-Sınâ'a (TKS): Mütercimi ve tarihi belli olmayan bir tıp kitabıdır. Eserde geçen 1453 yılında Temürtaş Oğlu Umur Bey adına vakfedilmiştir, kaydı, eserin 15. yüzyılda tercüme edildiğini düşündürse de bazı dil ve üslup özelliklerinden 14. yüzyılda kaleme alındığı görüşleri de bulunmaktadır (Çelik 2014: 13). Eser üzerinde Anıl Çelik tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Çelik 2014).

1.12. Terceme-i Kitab-ı Ebûbekir Râzî (TKER): Ali Münşî adlı hekimin 18. yüzyılda yapmış olduğu bir tercümedir (Kaya 2016: 1). Eser üzerinde Elif Kaya ve Mücahit Akkuş tarafından iki doktora tezi hazırlanmıştır (Kaya 2016; Akkuş 2018). Tarama için iki tezden de yararlanmıştır.

1.13. Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb (TEN): Hezârfen Hüseyin Efendi tarafından yazılmış tıp kitabıdır. Eserin yazılış tarihi kesin olarak belli değildir, ama 17. yüzyılda yazıldığı düşünülmektedir (Tokat 2012: 13-14). Eser üzerinde Feyza Tokat, doktora tezi hazırlanmıştır (Tokat 2012).

Terceme-i Kâmilüs-Sınâ'a, Ma-Hazar, Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmü't-Tıbb, Maddetü'l-Hayat adlı tıp metinlerinde savaş aletlerinin yaralarına yönelik herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

Müntahab-ı Fi't-Tıbb, Terceme-i Kitab-ı Ebûbekir Râzî adlı eserlerde birer örnekle savaş yaralarıyla ilgili tedaviye rastlanmıştır. Birkaç örnek de *Gayetü'l-Beyan, Enva-ı Emraz, Hulasa, Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb, Kenzüs-Sıbbatül-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmaniyye*'den elde edilmiştir. Çalışmayla ilgili en zengin malzeme sunan eser, *Alaim-i Cerrahin*'dir. Ayrıca *Kenzüs-Sıbbatül-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmaniyye* ve *Alaim-i Cerrahin*'de hafif ve ateşli silahlara; diğerlerinde de yalnızca hafif silahlara dair bilgi ve açıklamalar bulunmaktadır.

2. Konuya Dair Bazı Açıklamalar

2.1. Savaş: Türkçe Sözlük'te "savaş, devletlerin diplomatik ilişkilerini keserek giriştikleri silahlı mücadele, harp, cenk, cidal" (2011: 2043), şeklinde tanımlanır. Bir başka tanıma göre savaşlar, ülkeler arasında krizlere neden olmuş anlaşmazlıkların, diplomatik girişimlerle giderilememesi sonucunda tercih edilen en şiddetli ilişki biçimidir (Yaman 2009: 189).

2.2. Savaş Yaraları: Savaş yaraları, geniş doku hasarı ve yabancı maddelerden kirlenmeye çok açık olan özelliğiyle, olağan koşullarda meydana gelen yaralanmalardan farklı bir yara çeşididir. Bu nedenle bunlarla ilgili yapılacak ilk yardım ve tedavi için savaş yarasına neden olan silahların özelliklerinin bilinmesi gerekmektedir. Bu yaraların künt ve penetran (el bombası, misket bombası, mayın ve benzeri fırlayan silahların çarpması sonucunda oluşan yaralar) yaralanmalar, mayın yaralanmaları, patlayıcıya bağlı patlama yaralanmaları, yanıklar gibi çeşitleri vardır (Uçak 2014: 1-5).

2.3. Savaş Aletleri: Savaşma sırasında kullanılan ateşli veya ateşsiz her türlü silah, savaş aletidir. Tıp metinlerinde günlük işlerde de kullanılarak yaralanmaya neden olan bıçak, sopa gibi araç gereçler hekim tarafından savaş yaralanmaları içerisinde açıklandıysa bunlar da çalışmada savaş aleti olarak ele alınmıştır.

2.4. Osmanlı Dönemi'nde Hekimlerin Savaşlardaki Yeri: Osmanlı sarayında hükümdarın ve onun ailesinin sağlığıyla ilgilenen, saraydaki hekimler için düzenli çalışma ortamı hazırlayarak, İstanbul ve çevresindeki yerli yabancı hekimleri teftiş eden hekimbaşılar, askeri teşkilat içindeki ilaçların yapımı ve gereken yerlere dağıtılması konusunda da yetkili olan kişilerdir (Uzel 1999: 491).

Yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar (1826) Osmanlı ordusunda barışta bile hekim kadrosu olmasa da cerrah kadrosu devamlı olarak bulunmuştur (Ceylan 2012: 66). Bu kadroda görev alacak ve sefere götürülecek cerrahların işin ehli olmasına dikkat edilmiş; en ehliyetlisi orduya cerrah başı olarak tayin edilmiştir (Gürlek 2011: 11, Yıldırım 2000: 284). Çünkü Osmanlı ordusunun yaptığı seferlerde cerrahlara büyük görevler düşmüştür. Onlar, yaraların tedavisinde, kırık ve çıkıkların teşhisinde; key (dağlama) ve merhemlerde önemli roller oynamıştır (Ceylan 2012: 45).

Türk tıp tarihinde ateşli silah yaralarının bahsedildiği ilk eser *Alâim-i Cerrâhin*'dir. Bu eser, ateşli silahlarla meydana gelen yaralanmalardan ve teda-

vi yöntemlerinden Avrupalı cerrahlardan önce bu konuya bölüm ayırdığı için de cerrahî tarihi bakımından da ayrıca önemlidir (Gürlek 2011: 9; Yıldırım 2000: 284-285).

3. Tıp Metinlerinde Geçen Savaş Aletleri

3.1. Bıçak: Türkler arasında yaygın olarak kullanılan savaş aletlerinden biri olan bıçağın silah olarak özelleşmiş şekillerine kama veya hançer adı verilir. Arkeolojik çalışmalara göre ilk bronz hançer ve bıçak üretimi MÖ 500-300 yılları arasında Sibiryâ'da olmuştur. Çin kaynaklarında da Hunların yakın dönemlerinde kamanın (bıçak ve hançer) silah olarak kullanıldığından bahsedilmiştir. Selçuklular döneminde de bıçak ve hançer, askerler tarafından birer tane ellerde ve bir tane de dişlerin arasında olmak üzere üç adet olacak şekilde kullanılmıştır (Göksu 2015: 220-221).

ıavı-i ihtiyârât kılıç ve bıçak yaralarında [...] daıı nazîri yokdur (TEN, 28b/3).

3.2. Çomak: Türkçe Sözlük'te *ucu topuzlu değnek* şeklinde tanımlanan (Türkçe Sözlük, 2011: 561) çomak, köküyle birlikte çıkarılan ağacın kök kısmının yontulmasıyla topuz haline getirilerek silah olarak kullanılmıştır (Göksu 2015: 218).

baıa çomak [...] dokunsa kıafa yarılısa [...] nesne çeyneyimez gözleri şişer (H 7b/8-9).

3.3. Kılıç: Kılıç, Türkler arasında ok ve yaydan sonra yaygın olarak kullanılan silahtır. Kılıcın bu öneminde onun ok ve mızrak gibi göğüs göğüse mücadelede rüzgârlı havalardan etkilenmemesi olduğu düşünülmektedir. Kılıçla kama ve hançer uzunluk farkıyla ayırt edilir. Buna göre kılıçlar, 40 cm'nin üzerinde uzunluğa sahip olan uzun ve kesici aletlerdir. Türk lehçelerinde kılıc, kılıs, kiliş yanında Arapçadan alınan seyf ve Farsça şemşir sözcükleri de kılıç manasında kullanılmıştır. Kılıcın düz ve eğri olmak üzere iki çeşidi bulunur. Eğri Türk kılıcı dünyadaki diğer kılıçlardan yapısı ve eğriliğinin kullanım kolaylığıyla ayrılır (Bozkurt 2002: 405; Göksu 2015: 175; Koçak 2015: 51).

bedende cirâhat [...] üç dürlü sebebeden vâkı' olur evveli kılıcdan bıçaqdan oııdan [...] ikinci düşmekden (H 6b/7-10).

3.4. Bozdoğan: Demir topuz, gürz anlamlarına gelir. Topuz ve bozdoğan Türkçe; gürz ise Farsça bir sözcüktür. Orta Çağ Türk İslam devletlerinde

debbus ve amud sözcükleri de topuz karşılığında kullanılmıştır. Yakın saldırı silahlarından olan topuza bozdoğan denilmesi, topuzun bazı tiplerinin şeklen bu yırtıcı kuş türünün kafasına benzetilmesindedir. Çekme gürz, kesme gürz, asma gürz, dikenli gürz, matrak, gürz-i giran gibi çeşitleri bulunur. Topuzun İskit ve Hun ordularından itibaren Türkler tarafından kullanılmış olduğu düşünülmektedir (Göksu 2015: 212; Koçak 2015: 58).

bozdoğan⁵ [...] ve niçe bunlara beñzer işden vâki' olur (AA 10a/7-10).

3.5. Gönder: Gönder Rumca bir sözcüktür ve “bayrak direği, üvendire ve kayık ve yelkenli gemilere yön vermeye yarayan, ucunda metal olan ağaç sopa” (Türkçe Sözlük, 2011: 962) anlamlarına gelir. Bazı kaynaklarda gönder, mızrak, cıda ve kargı gibi süngü çeşitlerinden biri olarak gösterilir ve gönderle mızrağın bazı farklarla birbirinden ayrıldığı ifade edilir. Buna göre gönder, ucuna bir şey takılan uzun sopa, sırkı; mızrak ise uzun kargıdır (Göksu, 2015: 198-212). Çoruhlu'ya göre önceden silah olarak kullanılan mızrak, daha sonra silah özelliğini yitirerek bağımsızlık işaretine dönüşmüştür (Çoruhlu 2005: 4-5). Bu durum gönder için de geçerli olmalıdır.

Bir nesne dibelik üzük olsa [...] Ağaçdan ve taşdan ve gönderden [...] ve dahı düşmekden ve çalkımağdan ve niçe bunlara beñzer işden vâki' olur (AC 10a/4-11).

3.6. Mızrak: Türkçe Sözlük'te, “uzun saplı, sivri demir uçlu silah” şeklinde tanımlanan mızrak (Türkçe Sözlük, 2011: 1678), dürtmek, atmak, fırlatmak, delmek anlamlarına gelen zerk kökünden türemiştir (Terzi 2005: 3). Mızrak için Eski Türkçeden günümüze kadar farklı sözcükler (mızrak, süngü, kargı, nize, harbe, gönder, cıda) kullanılsa da onun varlığı Türkçede Dede Korkut Destanları'ndan itibaren takip edilebilmektedir. Mızraklar Türkler arasında yakın savaş silahı olarak kullanılmıştır⁶. Türklerin mızrak (süngüler) kullanımını, İskit ve Hunlara kadar uzanmaktadır. Hatta Çin kaynakları Hunların mızraklarının demir saplı ve küçük olduğunu belirtmişlerdir (Göksu 2015:

⁵ Metinde geçen ve bozdagan olarak okunmuş olan sözcüğün bozdoğan olarak okunması gerekliliği düşünülmüş ve bozdoğan olarak düzeltilmiştir.

⁶ Mızrak İslam coğrafyasında da yakın mesafe silahı olarak kullanılmıştır: “Hz. Peygamber Bedir'de askerlerine nasıl savaşacaklarını sormuş, içlerinden Âsım b. Sâbit şu cevabı vermişti: Kureyş bize 200 arşın veya buna yakın bir mesafeye kadar yaklaştığı zaman ok atarız. Kureyş bize taş atımı mesafesinde yaklaşınca taş atarız; mızrak erişecek kadar yakınımıza geldiklerinde kırılıncaya kadar mızraklarımızla savaşır, kırılınca da onu bırakıp kılıçlarımızı alırız. Bunun üzerine Resûlullah, Harbin gereği budur; böyle çarpışılmasını uygun gördüm. Savaşan Âsım'ın söylediği gibi savaşsın, demiştir” (Terzi 2005: 4)

198-212). Mızrakların bazılarında temren/başak uçlar bazılarında da gövdenin alt kısmında elden kaymasın diye yuvarlak bir bilezikler bulunabilmektedir (Çoruhlu 2005: 4-5).

dühn-i belesân [...] gerek tüfenkten [...] gerek mızrakdan olsun ve dahı gayrı şeylerden olsun cümlesine nâfi'dir (GM 90b/17-19).

3.7. Ok ve yay: Türklerin, her çağın tekniğine göre donattığı en etkili silahı ok ve yaydır. Türk okları, Avrupa, Kuzey Afrika ve diğer bölgelerde tespit edilen oklardan yapı ve teknik özellikleriyle ayrılarak okçuluk tarihinde önemli bir yer işgal ederler. Ok ve yay ile üstünlük elde eden ve geniş topraklarda hâkimiyet kuran İskitlerden Herodot, atlı okçular şeklinde bahsetmektedir. Hunlar, Göktürkler döneminde de yaygın kullanımı olan okların, vızıldayan veya ıslık çalan, halenc ok; kavsü'l-bunduk, çıgılwar oku, kompozit yay gibi çeşitleri vardır. ıslık çalan okların Hunlar tarafından kullanıldığı ve ilk ortaya çıkarmanın da Mete olduğuna yönelik efsane⁷ bulunmaktadır. Selçuklularda kullanılan okların, zırhları, hatta demir miğferleri delip geçtiği dönemin kaynaklarında anlatılmaktadır (Göksu 2015: 110-142; Göksu 2013: 124-125). Okların yapılış şekilleri milletlerin tanınmasını da sağlamaktadır. Moğollar, ağaç uçlu, kemik uçlu, çentikli ve zehirli oklar yaparken Memlukler de ennebl (Arap yayıyla atılan ok); nüşşab⁸ (Farisî yayla atılan ok); cibinî ok, yay ok, kâvûs oku, el-idrâr, el-erîb, kuttâb gibi oklar yapmışlardır (Göksu 2015: 161, 163).

Her cerrâha vâcibdür ki teftiş ide, her memleketüñ hâlini bile ki okları nice-dür (AC 61b/1-2).

Tıp metinlerinde yay çekmek ve dolayısıyla ok atmak, bedeni atıklardan temizleyecek bir spor olarak tavsiye edilmiştir:

yay çekmek ve çevgân oynamak gibi zîrâ bunlar elleri ve boyını ve gögüzi ve bili ve budları fuzûldan arıdur (MFT 64b/11-12)

3.7.1. Kamış ok: Türkler, kayın ağacı, akçaağaç, sarıçam, köknar, çam, dişbudak, gürgen, selvi, şeftali ağacından ve kamıştan oklar yapmışlardır (Göksu

⁷ Efsane için bk. (Göksu 2015: 126).

⁸ Bazı kaynaklara göre ok ve yay kullanımı Hz. Âdem'le başlatılmaktadır. Bu bilgilere göre Hz. Âdem, ektiği tohumları yiyen kargalarla mücadelede yetersiz kalınca Allah'a şikâyet eder. Bunun üzerine Allah, Cebrail aracılığıyla ok ve yay getirir ve ona nuşşa abba veya nuş ab "kargayı bu okla vur" diyerek ona ok ve yayın kullanılmasını öğretir. Bundan da nüşşâb (ok) sözcüğü ortaya çıkar (Bozkurt 2007: 333).

2015: 131, 136, 140, 157; Göksu 2013: 124; Özden 2011: 25). Ancak tıp metinlerindeki kamış ok örneğinden anlaşıldığına göre bu oku Türklerle savaş yapan memleketlerden biri kullanmaktadır. Ayrıca bu memleket, kamış okun ucuna bakır temren takmaktadır:

zîrâ kim yir vardur okı kıamışdandur, demreni bakırdandur (AC 61b/6).

3.7.2. Yassı Ok: Yassı ok, bir ok çeşididir, ama kaynaklarda bununla ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. Okun şeklinden dolayı bu adı aldığı düşünülmektedir.

yassı okdan [...] kıalkımağıdan ve niçe bunlara beñzer işden vâkı' olur (AC 10a/7-10).

3.8. Ok demreni/Ok demiri/Demren: Okların daha etkili olması için onlara takılan uçlara temren, başak veya peykân adı verilmektedir. Temrenlerin maden dışında malzemeler kullanılarak yapılanları da bulunmaktadır. Yine ok ucunun demirden yapılanına temren; kemik, boynuz, fildişi veya balık dişinden yapılanına da soya denildiği bilgisine de rastlanmıştır (Göksu 2013:125; Özden 2011: 7-8, 20). Türkler, düz, yivli, çengelli temrenler kullanmışlardır (Kafesoğlu 1998: 285).

zîrâ kim yir vardur okı kıamışdandur, demreni bakırdandur (AC 61b/6).

Tıp metinlerinde temren, ok demreni ve ok demiri tamlamalarıyla da ifade edilmiştir. Bunun mızrak temrenlerini ayırmak amacıyla da kullanılmış olabileceği akla gelmektedir:

Ok demrenlerin beyân ider (AC 61a/11)

Ok kıdemirlerin, [...] ve 'ilâcların beyân ider (AC 2b/4)

3.8.1. Ağulu demren: Zehirli temrenlerdir. Zehirli oklar, Uzak Doğulu halklar tarafından kullanılmıştır. Moğolların Gizli Tarihinde geçen yaradan kan emilerek yaralının tedavi edilmesi bilgisi, bu tedavinin zehirli oklarda yapılabileceğini akla getirmiştir. Marco Polo da Moğolların bazı bölgelerde oku otlardan yapılan zehre bulayarak kullandığını belirtmiştir. Divanü Lügati't-Türk'te bazı başak ve temrenlerin zehirli oldukları ve bunlara da "katutlug ok" denildiği açıklamasına rağmen Türklerin zehirli ok veya zehirli silah kullandıklarına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bu yüzden bu bilgi de Türklerin zehirli ok kullandığına dair bir işaret olmaktan çok onların bu çeşidini bildikleri şeklinde değerlendirilmektedir (Göksu 2015: 131-132).

hem ba'zısı ağuludur, aña göre 'ilâc gerekdür (AC 61b/10-11).

3.8.2. Bakır demren: Bakır temren, bakırdan yapılan ok ucudur. Hekimin verdiği bilgilere göre bazı kavimler kamyş oklarının ucuna bakır temren takmaktadırlar.

zjřā kim yir vardur oķı ķamyřdandır, demreni baķırdandır, (AC 61b/6).

3.8.3. Boynuzdan demren: Boynuzdan yapılmış temren.

memleket vardur ki demrenleri [...] boynuzdandır ... [...] (AC 61b/9-10).

3.8.4. Burgu şeklinde demren: Burgu şeklinde temren.

ba‘zısı burĝu gibidür, kemige girincek yine ma‘lumdur (AC 62a/3-4).

3.8.5. Çengellü demren: Kafesoĝlu’na göre Türkler çengelli temren kullanmışlardır: “Türk ordusu, her çağın tekniĝine göre en tesirli silahlarla donatılmıştır. Bunlardan biri de çengelli temrenlerdir” (Kafesoĝlu 1998: 284).

3.8.5.1. Bir çengellü demren: Bir çengelli temren.

ba‘zısı bir çengellü [...] ve anlara göre deprenesin (AC 61b/11-62a/1-3).

3.8.5.2. İki çengellü demren: İki çengelli temren.

ba‘zısı iki çengellü ve [...] anlara göre deprenesin (AC 61b/11-62a/1-3).

3.8.5.3. Üç çengellü demren: Üç çengelli temren.

ba‘zısı üç çengellüdür [...] anlara göre deprenesin (AC 62a/1-3).

3.8.5.4. Dört çengellü demren: Dört çengelli temren.

dört çengellü [...] anlara göre deprenesin (AC 62a/1-3).

3.8.5.5. Beş çengellü demren: Beş çengelli temren.

ba‘zısı beş çengellü olur. anlara göre deprenesin (AC 62a/2-3).

3.8.6. Dikren (dirgen) şeklinde demren: Dirgen şeklinde temren.

ammā ba‘zısı dikren gibidür (AC 62a/3).

3.8.7. Kemükten demren: Kemikten yapılmış temrendir. Grousset tarafından verilen bilgiye göre kemik temrenler, demir kadar sert ve öldürücüdür: “Hunların şaşılacak kadar uzak mesafelere attıkları demir kadar sert ve öldü-

rücü sivri kemik uçlu oklarına ve ok atmadaki maharetlerine kimse erişemez”. Moğollar da kemik uçlu oklar kullanmışlardır (akt. Göksu 2015: 133, 171). memleket vardur ki demrenleri ...kemükdendür [...] (AC 61b/9-10).

3.8.8. Kurşun demren: Kurşun temren.

memleket vardur ki demrenleri kurşundandır [...] (AC 61b/9).

3.8.9. Kûşelü demren: Köşeli temrene dair de bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.8.9.1. İki kûşelü demren: İki köşeli temren.

ba‘zısı iki kûşelü (demren) [...] (AC 61b/7).

3.8.9.2. Dört kûşeli demren: Dört köşeli temren.

ba‘zısı dört kûşelüdür [...] (AC 61b/7).

3.8.10. Parmak gibi kalın demren: Parmak kalınlığında temren.

Ba‘zısı kalındur barmağ gibi yaşşı ve oransuz (AC 62a/4-5).

3.8.11. Ucu çatal demren: Ucu çatal temren.

ba‘zısı demreninüñ ucu çatal olur, oltaya benzer [...] (AC 61b/7-8).

3.8.12. Zemberek gibi demren: Zembereğin Türkçe Sözlükteki (2011: 2650) tanımına göre, burada zembereğin hangi anlamda kullanıldığı anlaşılmamakta birlikte bunun yaylı olabilecek bir şekli kastettiği tahmin edilmektedir.

ve ba‘zısı zemberek gibi olur. Ve dağı anlaruñ yayı nicedür [...] (AC 62a/5)

3.9. Top: Türkçe Sözlükte “gülle ve şarapnel atan büyük, ateşli silah” (2011: 2365) şeklinde açıklanır. Osmanlılar, top gibi ateşli silahlarla 1380’lerde tanışmış ve İstanbul’un fethinde topları etkin bir şekilde kullanmışlardır (Nakiboğlu 2018: 706).

sınuğlar niçe nesneden vâki‘ olur. Topdan, [...] atdan düşmeden (AC 9b/5-9).

3.10. Tüfenk/Tüfek: Türkçe Sözlükte “savaş veya avda kullanılan, uzun namlulu ateşli silah” (2011: 2396), anlamına gelen tüfek Farsça tufeng sözcüğünden geçmiştir. Eralp’e göre tüfek, Osmanlı ordusuna 1420-1445 yılları arasında girmiş (akt. Nakiboğlu 2018: 707) ve bir görüşe göre ilk kez de Düzmece Mustafa Olayı’nda (1421) kullanılmıştır (İnce 2013: 507).

Topdan, tüfekden [...] ve nesne doğunmadan (AC 9b/5-8).

Tıp metinlerinde tüfeklerin çekmesi denilen ve tüfeklerin geri tepmesi olduğu tahmin edilen bir yaralanmadan da bahsedilmektedir:

tüfeklerin çekmelerin ve ‘ilâcların beyân ider (AC 2b/4)

3.11. Zenberek: Türkçe Sözlük’te (2011: 2650) zemberek, “kapılara takılan yaylı kapama özelliği, hayvan sırtında taşınabilen küçük top, çelik veya pirinçten yapılmış ok” şeklinde tanımlanmaktadır. Gürlek, zembereği “ayakla kurulan, kolları çelikten savaş yayı karşılıklarıyla” (Gürlek 2011: 380); Yıldırım da “kısa kalın madenî ok atan kundaklı mekanik yay; arbalet” şeklinde açıklamıştır (Yıldırım 2000: 284).

beyân itdügümüz oğlar [...] zenberekler öykende vâki‘ olıcağ: Evvel ‘alâmet-i nişânı oldur kim âvâzı boğuş ola, söyledüğü vağt gücile söyleye [...] ağzından gelen köpüklü kan ola. (AC 63a/4-11).

4. Savaş Yaraları ve Tedavileri

Savaş yaralarıyla ilgili bütün açıklamaların verilmesi makale sınırlarının dışına çıkılmasına neden olacağı için burada tespit edilen bilgiler özetlenerek ve çeşitlendirilerek sunulmaya çalışılmıştır⁹.

Kılıç, bıçak, ok ve tüfek yaraları, özellikleri ve onlarda uygulanan tedavi şekilleriyle ilgili tespitler şöyledir:

- Abanoz ağacı ve kuvayı [] kökü kullanılır (EE 6b/16; TEN 28b/3). Abanûs ağacının kullanımı, yaraya sürtülmesi yoluyla (TEN 28b/1-3).
- Ebegömeçi dövülür, koyun ve canavar yağıyla karıştırılır ve yara üzerine konulur (EE 14b/12-15).
- Ebegömeçi dövülür, buğday ekmeğinin içiyle yoğrulur ve yara üstüne konulur. Bu tedavi çürükleri temizler ve çıkarır (EE 14b/12-15).
- Kılıç yarası, debeye “fıtık” neden olmuşsa vurunyâyı () dövülür, içirilir; kılıç deşiğe neden olmuşsa selvi yaprağı dövülür, deşilmiş yaranın üzerine konulur (EE 14b/16-17).
- Tavşanın kanı kavrulur ve zehirli ok yarasına ekilirse zehri giderir ve yarayı iyileştirir (KS 102/8-9).
- Belesân yağı tüfekten, toptan, mızraktan veya başka şeylerden olan yaralar için faydalıdır (GM 90b/17-19)

⁹ Sözcüklerin anlamı için Devellioğlu 2010’dan yararlanılmıştır.

- Selvi yaprağı dövülür ve deşik üzerine konulursa iyi olur. Yine çam sakızı ile zift ve zeytin yağından yapılmış merhem deşik için iyidir (EE 14b/14-17-15a/1-4).
- Demü'l-ahaveyn veya iki kardeşkanı, kılıç ve ok yaralarında akan kanı keser ve iyi eder (KS 57/13-16).
- Kılıç ve tüfek yarası derin değilse üzerine zerur, iki kardeşkanı, anzerut, günlük ekilir; derinse yara kurşundan ve demirden temizlenir, dikilmesi icap ederse dikilir (KS, 422/22-25).
- Bıçak ve kılıçtan dolayı bağırsak çıkmışsa gözlemlenerek karar verilir ve temizse sıcaklığı sıcaklığına yerine konulur ve ilgili yer dikilir (H 46a/13-15).
- Kılıç ve bıçak yarasında et parçası kafa derisinden ayrılmış ve üzerinden de birkaç gün geçmişse o deri kesilmemelidir. Böyle durumlarda deri iyice kanatılır, kafa üzerine konulur ve sonra dikilir, ama altında da fitil yeri bırakılır. Bu işlemlerin arkasından her iki tarafa yastık konularak bağlanır. Bu bağ günde iki kez açılarak merhem-i basâlikûn sürülür (H 8b/13-15-9a/1).
- Merhem-i asfar, kılıç ve bıçak yaralarını bitirir (H 50b/13).

Savaş aletlerinin neden olduğu kırıklar, özellikleri ve tedavileriyle ilgili bulgular şunlardır:

- Kılıcın vurduğu ve doğradığı kemik, düzgün kırılmadığı için iyileştirilmesi zor kırıklardandır. Çünkü bu kırıkların temizlenmesi, yerine konulması zordur. Bu kişilerin kırıkları uzman hekim tarafından yerleştirilip bağlanmalıdır (AC 10b/11-11a/1-3).
- Kırıklar, çeşitlerine göre teşhis edilmeli ve uzman kişilerce kemik yerine katılarak bağlanmalıdır (AC 10a/7-10-10b/1-11-11a/1-9).
- Çomakla kafa yarılırsa hasta bir şey çiğneyemez ve gözleri şişer (H 7b/8-9).
- Parçalı ve yer yer çökük kırıklar da yerine yerleştirilmesi zor kırıklardandır (AC 9b/5-11).
- Kemığın kırılış şekillerine göre kırık çeşitleri şunlardır: Ufak kırıntılara sahip olan kırık (hurd/hurde sınıuk; mevataat sınıuk), parça parça kırık (pare pare sınıuk), yarı kırık (yaruk sınıuk; kırığın uzamış olanı), geniş kırık (giñ sınıuk), dar kırık, ucu geniş kırık, ucu dar kırık (aya sınıuk), kopmuş kırık

(üzük sınık), uzununa kopmuş kırık (uzununa üzük), uzununa olmasa da kopmuş kırık, tamamen kopmuş [kırık] (dibelik üzük); tamamen kopmuş, ama yumuşak kemikten, kıkırdaktan ve etten temizlenemez [kırık]; enli yerde ve kıkırdaklı (geyreklü) yerde olan kırık (hatâlu sınık); ufak kemiklerde olan kırık (sınıg-ı hicab); iliği kopan kırık. Bu tip durumlarda kopmuş kemik ve kırıkların olması olağandır. Bazı hekimlere göre bu tür kırıklarda nasıl bir ölçü belirleyelim, uzun mu kısa mı gibi tartışmalar yapılır ve görüşler bildirilir. Ancak bize göre (Cerrah İbrahim) bu tip durumlarda çok fazla darp olduğu için bu tedavi uygun değildir. Bu yüzden silahların neden olduğu kırıkları teşhis edemeyecek kişilerin bu işe girmemesi gerekir (AC 9b/5-11-19b/1-11).

- Çene kırığı, köprücük kemik kırığı, kafa kırığı, kürek kırığı, uyluk kırığı, göğüs kemiği kırığı, dirsek kırığı, kol kırığı, kuyruk sokumu kemiği kırığı, boğaz kemiği kırığı, eye kemiği kırığı, omurga kırığı, tarak kırığı da kırık kemiğin bulunduğu yere göre kırık çeşitleridir (AC 24/a-31a).
- Çıkıklar da çene çıkığı, omuz çıkığı, köprücük çıkığı, kürek çıkığı, dirsek çıkığı, bilek çıkığı, parmak çıkığı, tarak çıkığı, omurga çıkığı, uyluk çıkığı, diz çıkığı, topuk çıkığı çeşitleri olarak ifade edilmiştir (AC 39a-61a/1-14).
- İliği kopan kırığın ilacı yoktur. Diğer kırıklar zor olsa da hepsi iyi ve ehil doktor elinde iyi olabilir. Karıca “pazu”, bilek ve kürek gibi kıkırdak olan yerde bulunan kırıklar geç kaynar. Burun kırığı on günde; diğerlerinin kırığı yirmi günde; dirsek ve kol kırığı kırk günde; uyluk eğer fazlaca parçalanmışsa üç ayda kaynar (AC 9b/5-11-19b/1-11).
- Uyluk kırığında hasta, yüzükoyun yatırılmalı, yiyecekleri har özellikte ve taze olmalıdır. Çünkü balgamî ve safravî özellikte olanların kırığı geç kaynar (AC 9b/5-11-19b/1-11).
- Kırıktan iyileşmenin belirtisi, benzin kızarmasıdır (AC 9b/5-11-19b/1-11).
- Bir kırık var ve yarası yoksa kırık, yakı vurularak yerine konulur, yastık ve tahtalarla sarılır ve süresi beklenir. Hem kırık hem de yara varsa farklı görüşler bulunmaktadır. Hipokrat’a göre bu tip kırıklar sicimle bağlanmamalıdır; Galen’e göre boncukla sarılır; İbn-i Sina’ya göre kırık yerli yerinde kaynarken yarası açık bırakılır ve hatta her gün değiştirilirse sarılabilir. Cerrah İbrahim’e göre göre bu tip kırıklarda şu yollar izlenir: Önce üç, dört ya da beş boncuk hazırlanır; sonra on dirhem akâkiyâ, on dirhem kantariyûn-ı kebirî, on dirhem merdümük unu, on beş çiriş, yumurtayla

kariştirilerek yakı yapılır. Sonra kemik yerleştirilir, yakı yastıkları konulur, yara açık bırakılır ve tahtalar üç, dört ya da beş yerden bağlanır. Sonra kiriş kalınlığında ipler o bağlara geçirilir ve her bir ipe uzunluğu bir parmaktan fazla olan boncuklar geçirilir ve kat kat olacak şekilde burulur. Yarası açık bırakılır, ihtiyaç durumunda yaraya merhem sürülebilir ve üzerine sargı sarılabilir (AC 9b/5-11-19b/1-11).

- Her kırığın yerine yerleştirilmesi gerekir, aksi takdirde kasılmalar meydana gelir. Çok sıkı bağlanırsa da kasılmalar oluşur. Bunlara karşı dikkatli olunmalıdır. Kasılma olursa bazısında kımıldatmak bazısında da kımıldatmamak gerekir. Kırıkta ise ara ara oynatmak gerekir. Kırık birleşmeden yarası iyileştirilmemelidir. Kırığı olanlar özel beslenmeli, çok fazla gülmemeli, az hareket etmeli, cinsel ilişkiye girmemeli ve yoruluncaya kadar çalışmamalıdır (AC 9b/5-11-19b/1-11).
- Ufak parçalara ayrılmış kırıkta parçalar temizlenerek kırık yerleştirilmeli ve bağlanmalıdır. Aksi takdirde kırık kaynamayacağı gibi yaranın da iyileşmesi uzar. Kemikler yerine konulursa ses gelmez, konmamışsa az hareket ettirildiğinde ses gelir (AC 9b/5-11-19b/1-11).
- Göğüs kırığında yassı sargı gerekir. Köprücük kemiği veya köprücükle omuz arasındaki kırıkta sargı bezi üç parmak ile dört parmak arasında değişecek şekilde ayarlanmalıdır (AC 9b/5-11-19b/1-11).
- Kafada kırılan kemik olduğunda, o kemik ihtiyatla kaldırılmalı ve onu tutan bir yer varsa kerpetenle veya testereyle kesilmeli ve beynine bakılmalıdır. Beyin sağlamısa korkulmamalıdır. Beyne kan inmişse (kanamışsa), şeker ekilmelidir. Çünkü şeker kanı keser ve onu su gibi yapar. Bundan sonra pamuk alınıp ortam temizlenmelidir. Sonra iri bir bezle deriye sürülmeli arkasından anzarut, mastaki ve ratenecin toz haline getirilmiş ekilmelidir. Kemik yerli yerine konularak kapatılmalı ve ibrişimle dikilmelidir. Bir yerine iğne bırakılarak açık yer kalması sağlanmalıdır. Çünkü buradan su ve irin akmalı, beyinde birikmemelidir. Yaraya merhem-i Mısrî, kuyruk kapağı sürülerek iyileşmesi sağlanmalıdır. Hamamdan sakınılmalı, şeker şerbeti, bal şerbeti içirilmeli, tavuk suyuyla pişirilmiş erişte yedirilmelidir. Ekşi yemeklerden uzak durulmalıdır (H 8a/1-15).
- Kırık yanlış bittiyse yeniden kemiği kırarak düzeltmek gerekir. Böyle durumlarda kemiğin yumuşatılması için iyice temizlenmiş kırık bölgesine, yirmi dirhem at iliği, yirmi dirhem balçık hurması (kabına bastırılarak

konmuş, ezik ve yapışkan hurma), iki dirhem gez yağının “diş budak ağacı yağı” eritilmesiyle yapılmış merhem sürülür ve üç gün bekletilir. Bundan sonra yumuşayan kemik kırılır ve yeniden yerine konulur (AC 9b/5-11-19b/1-11).

Kılık ve bıçak yarasında meydana gelen cerahatlerin (enfeksiyon) özellikleri ve onlarda uygulanan tedaviler:

- Kılıç veya bıçak yarısından dolayı başta cerahat oluşursa, cerahatin dört tarafı kazınır ve mil ile aralanır. Mil kemiğe dokununca (çır diye ses çıktığında) cerahat açılır ve temizlenir (H 8b/1-4).
- Ok yarasında hamamda bir süre dinlenilir ve sonra aceleyle fasd “kan alma” yapılır (TKER 142a/17-142b/1-3).
- On dirhem ratinec, ikişer dirhem günlük ve mastakî, bir dirhem nebât şekeri, yüz dirhem susam yağı ve kırk dirhem mumun eritilmesi ve içine on dirhem de domuz yağının eklenmesiyle hazırlanan karışım cerahati çabuk iyileştirir (H 50b/13-15-51a/1).
- Kılıç veya bıçaktan kaynaklı olarak kemik aşağı çökmüş ama az kesilmişse, ilk önce yaraya bir sargı bezi konulur, üzerine de yumurta sarısı sürülür ve sonra sıkıca bağlanır. Bu yakı üç gün durmalıdır. Üç günden sonra süci ile zeytinyağı kaynatılır. Sonra cerahat açılır ve yağla kaynatılan süciyle yıkanır. Bıçak ve kılıç yarasında kemik çok kesilmiş ve açıkta kalmışsa zeytinyağından sakınılmalıdır. Böyle durumlarda canavar yağıyla yapılan merhem-i basâlikûn sürülerek yara iyileştirilmelidir. Tamamen iyileştikten sonra da merhem-i kâfûri sürülmelidir (H 8b/4-13).
- Kafadaki kılıç ve bıçak yarası cerahati dört yerden biz ile delinir, hemen ardından şiyaf sokulur, sonra da merhem-i nuha sürülür. Bu işlemin yerleri de merhem-i basâlikûnla iyileştirilir (H 9a/1-5).
- Cerahat yarılırken tamar kesilir ve çok kan akarsa o damar dağlanmalı ve derinin uçlarına ibrişim geçirilerek kafa açık kalacak şekilde boğazı altından bağlanmalıdır. Bundan sonra kemik kazınmalı ve çıkan kan da pamukla veya süngerle temizlenmelidir (H, 9a/12-15).
- Kılıç ve tüfek yaralarında kemik çıkar ve/veya kırılırsa ve de yara irinlemişse yarayı olgunlaştırıcı ilaçlar verilmelidir. Söz gelimi terementi, gül yağı ve yumurta sarısıyla karıştırılarak yapılan merhem yaraya sürülebilir; yaranın

yangısı yoksa merhem-i basâlikûn sürülebilir; yarada yangı varsa pişmiş ayva ile mersin yaprağı karıştırılarak elde edilen yakı veya arpa, bakla ve mercimek unlarıyla sirkeli bal karıştırılarak yapılan yakı veyahud bakla unu papatya çiçeğiyle kaynatılarak yapılan karışım kullanılabilir. Eğer sert şişlik varsa hatmi kökü kettan tohumuyla; buy tohumu badem yağıyla veya dahiliyun tavuk yağıyla kaynatılıp üstüne sürülür. Eğer ağrısı çoksa yumurta sarısını gül yağıyla veya terementi, saferan ve yumurta sarısı karıştırıp üstüne konulur (KS, 421/24-25-422/1-22).

Kafa yarılmasındaki tedaviler:

- Çomakla veya taşla kafa yarıldığında kişinin gözleri şişer ve bir şey çiğneyemez. Böyle bir durumda şeker ve elma şerbeti içirmeliler (H, 9a/8-11).

SONUÇ

Savaş, insanlığın kaçınılmaz olduğu durumlarda tercih etmek zorunda kaldığı şiddetli bir ilişki çeşididir. Toplumlar bu olgu için yalnızca askeri ve ekonomik olarak değil, tıp ve tedavi açısından da hazırlanmışlardır. Bu çalışma da Türk toplumunun savaş yaralarıyla ilgili birikimlerine hem savaş yaralarının tedavisi hem de buna neden olan savaş aletleri açısından katkı sunmak için hazırlanmıştır. Türkçe tıp metinleriyle ilgili nihaî çalışma sonuçlarını içermeye iddiasında olmayan bu çalışmayla konuya dikkat çekilmek istenmiştir. Konuyla ilgili detaylı ve kapsamlı sonuçlar, klasik Türkçe tıp metinleriyle ilgili çalışmaların tamamının incelenmesiyle ortaya çıkarılabilir.

Çalışmada tespit edilen savaş aletleri, ok ve yay, bozdoğan, mızrak, top, tüfek/tüfenk, çomak, gönder, bıçak, zemberek ve temrenlerdir. Okun, yassı ve kamış ok şeklinde iki çeşidine; temrenlerin de *bakır demren, küşeli demren, iki küşeli demren, dört küşeli demren, dört küşeli demren, ucu çatal demren, kurşun demren, boynuzdan demren, kemükten demren, ağulu demren, çengellü demren, bir çengellü demren, iki çengellü demren, üç çengellü demren, dört çengellü demren, beş çengellü demren, dikren şeklinde demren, burğu şeklinde demren, parmak gibi kalın demren, zemberek gibi demren* çeşitlerine rastlanmıştır. Özellikle Cerrah İbrahim'in verdiği bilgiye göre bunlar savaşa girilecek milletlerin savaş aletleridir. Orduyla birlikte savaş meydanına gidecek hekimler (cerrahlar), bu silahları tanır, açacağı yaraları bilirlerse yanlarında ona uygun sıhhi tesisatı hazırlayabilirler. Bu durum bir hekim için en gerekli hususlardandır.

Yaraların, *cerahatli yara, kılıç, bıçak ve tüfek yarası, sert şişliği olan yara, derin yara, derin olmayan yara, yangısı olan yara, sert şişliği olan yara, eti sallanan yara* gibi çeşitleri vardır. Kırıklar da temelde kemikteki şekillerine ve bulunduğu vücut bölgesine göre ikiye ayrılmış gibi görünmektedir. Kemikteki şekil özelliğine göre kırıklar, *ufak kırıntılara sahip olan kırık (hurd/hurde sınık; mevatat sınık), parça parça kırık (pare pare sınık), yarık kırık (yaruk sınık; kırığın uzamış olma), geniş kırık (gîñ sınık), dar kırık, ucu geniş kırık, ucu dar kırık (aya sınık), kopmuş kırık (üzük sınık), uzununa kopmuş kırık (uzununa üzük), uzununa olmasa da kopmuş kırık, tamamen kopmuş [kırık] (dibelik üzük); tamamen kopmuş, ama yumuşak kemikten, kırıldaktan ve etten temizlenemez [kırık]; enli yerde ve kırıldaklı (geyreklü) yerde olan kırık (hatâlu sınık); ufak kemiklerde olan kırık (sınıg-ı hicab); İliği kopan kırık iken yerine göre kırıklar da tarak kemiği kırığı, çene kırığı, burun kırığı, köprücük kemiği kırığı, el, kol, uyluk ve bel kemiği*

kırığıdır. Çıkıklar da bulunduğu vücut bölümü ve eklemlerine göre çeşitlere ayrılabilir: Tarak çıkığı, çene çıkığı gibi.

Savaş yaralarının, sarma, ustalıklı yerine yerleştirme, bitki ve hayvansal droglarla hazırlanan merhemler ve yakılar kullanma, dikme, beslenme yöntemleriyle tedavi edildiği anlaşılmıştır. Bu açıdan kullanılan bitkiler, iki kardeşkanı, günlük, ebeğömesi, abânûs, mastaki, hayvansal droglar, domuz ve canavar yağı, tavşan kanı; merhemler, merhem-i basâlikûn, merhem-i asfar, merhem-i Mısrî, merhem-i kâfûrî, merhem-i nuha; kullanılan araç gereçler, kelpeten, testere, ibrişim, iğne, boncuk, hunbend, bez, iri bez; beslenme, şeker ve bal şerbeti, tavuk suyuna erişte çorbasıdır. Beslenmede yaralıların har mizaca uygun beslenmeleri gerektiği ve ekşi ve balgamî özellikte beslenmeden sakınmaları gerektiği belirtilmiştir.

Tıp metinleriyle ilgili yapılan taramada en fazla çalışma malzemesinin *Alaim-i Cerrahin* adlı eserde olduğu görülmüştür. Yine *Hulasa* adlı eserde de önemli bilgiler bulunduğu fark edilmiştir. Bundan dolayı savaş yaralarıyla ilgili konuların cerrahnamelerde yoğun olarak ele alındığı söylene yanlıştır. Olmasa gerektir.

Çoğu tıp metninde hafif silahlar olarak nitelendirilebilecek kılıç, bıçak, ok, yay, mızrak ve çomak yaraları bulunsa da tüfek, top gibi ateşli silahlarla ilgili bilgilerin yalnızca *Alâim-i Cerrâhîn*, *Kenzüs-Sıbbatül-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmaniyye* ve *Gayetül-Beyan* adlı eserlerde yer aldığı belirlenmiştir.

Kısaltmalar Dizini:

AC : *Alaim-i Cerrahin*

H : *Hulasa*

EE : *Enva-ı Emraz*

GM : *Gāyetü'l-Müntehā Fi-Tedbirü'l-Merzā*

KS : *Kenzüs-Sıhbatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmaniyye*

KTT : *Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmüt-Tıbb*

MH1 : *Maddetül-Hayat*

MH : *Ma-Hazar*

M : *Müfid (Nazmüt-Teshil)*

MFT : *Müntahab-ı Fi't-Tıbb*

TKS : *Terceme-i Kâmilüs-Sınâ' a*

TEN : *Tuhfetül-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb*

KAYNAKLAR

- Akkuş, Mücahit (2018). *Ali Münşi'nin Tercüme-i Ebubekir Er-Razi Adlı Eseri (Söz Dizimi ve Anlambilim Çalışması)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Kırıkkale.
- Aksaraylı, Zeynep Atiye (2013). *Bir 19. yy. (H. 1257) Metni Olan Ma Hazar'ın Dil İncelemesi (İmlâ, Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi Özellikleri İncelemesi – Metin*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa.
- Aktürk, Ekin (2012). *Maddetül-Hayat (İnceleme-Metin-Dizin)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.
- Arslan, Meryem (2014). *Kitâb-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî İlmi't-Tıbb (Metin-Dizinler-Sözlük)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Adana.
- Bozkurt, Nebi (2007). “Kılıç”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 33, İstanbul, s. 333-335.
- Ceylan, İbrahim (2012). *Türklerde Cerrahinin Gelişimi*, Ankara: Türk Cerrahi Derneği Yayınları.
- Çelik, Anıl (2014). *Terceme-i Kâmilüs-Sınâ'a (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Çoruhlu, Tülin (2005). “Türkler'de Mızrak”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 30, İstanbul, s. 4-5.
- Devellioğlu, Ferit (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dinar, Talat (2013). *Müderriş Hasan Efendi'nin Gayetül-Münteha Fi-Tedbiri'l-Merza'sı (Hastalıkların Tedavisinde En Son Nokta) (İnceleme-Metin-Dizinler)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Göksu, Erkan (2013). *Okla Yükselen Millet*, Konya: Kömen Yayınları.
- _____ (2015). *Türk Kültüründe Silah*, Konya: Kömen Yayınları.

- Gürlek, Mehmet (2011). *İbrahim Bin Abdullah'ın Cerrâh-Nâme (Alâ'im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri (Giriş-Metin-Sözlük)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Güven, Meriç (2005). *Abdülvehhâb Bin Yusuf'un Müntehab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Denizli.
- İnce, Yunus (2013). "Osmanlı Devletinde Barutun ve Ateşli Silahların Kullanımının Yaygınlaşması", *Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağanı*, Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası, s. 503-524.
- Kafesoğlu, İbrahim (1998). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kahraman, Mutlu (2014). *İslam Öncesi Türk Savaşçısının Donanımı ve Temel Savaş Aletleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Kaya, Elif (2009). *Envâ-ı Emraz: İnceleme-Metin-Dizin*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.
- _____ (2016). *Terceme-i Kitab-ı Ebûbekir Râzî*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Çanakkale.
- Kaya, Emel (2008). *Muhyiddin Mehi'nin Müfid (Nazmüt-Teshil) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Koçak, Kürşat (2015). *Bozkır Türk Kültür Tarihinin Kaynakları*, Konya: Kömen Yayınları.
- Külcü, Melek (2009). *Cerrah Mesud Hulasa (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.
- Nakiboğlu, Gülsün (2018). "Gün Doğmadan "İçine Gül Koyduğum Tüfek": Sezai Karakoç Şiirinde Silahlar ve "Silâhın Ölümü", *Turkish Studies*, s. 699-743.

- Özden, Seray (2011). *Sarıçam'dan (Pinus Sylvestris L.) İmal Edilen Geleneksel Türk Oklarının Endam Ve Yüzey Pürüzlülüğü'nün Ok Hızlarına Olan Etkisi*, Bartın Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Orman Endüstri Mühendisliği Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın.
- Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Telli, Burak (2017). *Kenzüs-Sıhbatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmanîyye (İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım)*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Adıyaman.
- Terzi, Mehmet Zeki (2005). "Mızrak", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 30, s. 3-4.
- Tokat, Feyza (2012). *Tuhfetü'l- Eribi'n- Nâfia Li'r-Rûbâni Ve't-Tabîb*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Uçak, Murat (2014). *Suriye İç Savaşında Yaralanarak Kliniğimizde tedavi Edilen Hastaların Retrospektif Analizi*, Mustafa Kemal Üniversitesi Tayfur Ata Sökmen Tıp Fakültesi Basılmamış Uzmanlık Tezi, Hatay.
- Uzel, İlter (1999). "Osmanlı-Türk Tıbbı", *Osmanlı Ansiklopedisi* 8, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yaman, Ahmet (2009). "Savaş", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 36, İstanbul, s. 189-194.
- Yıldırım Nuran (2000). "İbrahim bin Abdullah, Alaim-i Cerrahin adlı Türkçe Eseriyle tanınan Osmanlı Cerrahi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 21, İstanbul, s. 284-285
- Yıldız, Hacer (2019). *Kazak Destanlarında Savaş Aletleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Muğla.

